

Ayetin Resimle Açıklanması: Kıyamet Örneği

The Explanation of the Verse with the Picture: The Example of Doomsday

Bahattin Yaman ¹

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

Öz

Tefsir genel anlamıyla Kur'an'ın ya da Kur'an ayetlerinin çeşitli veriler ışığında yorumlanmasıdır. Kur'an'ın yazılı olarak yorumlanmasına yönelik çok sayıda tefsir çalışması bulunurken, İslam kültüründe Kur'an'ın baştan sona resimlenmesine dayalı bir gelenek görülmemiştir. Bunun tek istisnası, farklı surelerde ve ilgili ayetlerde geçen bir konuyu açıklayan, beş tasvirde oluşan bir örnektir. Buna karşılık ayetlerin de yer aldığı metinlerin resimle birlikte kullanımına dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. Doğrudan ayeti açıklayan resim örnekleri ise sınırlıdır. Bu örneklerden biri olan ve çalışmaya konu olan resim, bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702'ye kayıtlı olan ve 16. yüzyılın son çeyreğinde hazırlanan *Falname*'de yer almaktadır. İlk olarak "Rabbim elbette ta kıyamet gününe kadar onlara azabın en kötüsünü yapacak kimseler gönderecektir diye ilan etmişti" anlamını taşıyan A'raf Suresi'nin 167. ayetinin yer aldığı resimde (vr. 16b) kıyamet ile ilgili birçok detaya yer verilmiştir.

Çalışmada ayetle resmin birlikte kullanılması, ayette yer alan kıyamet kavramının resimde nasıl betimlendiği hususu tartışılmıştır. Bu uygulama resmin ayeti açıklayan bir unsur ve görsel bir tefsir olarak düşünülmesini mümkün kılmaktadır. Tasvirde mahşer, amel defterleri, İsrail, Sur, Kevser havuzu, mizan, cennet, cehennem ve Malik meleği gibi konular canlandırılmıştır. Ayrıca çalışmayla ayeti açıklayan tüm bu imgeler ve imgelerdeki detayların İslam kaynaklarında nasıl yer aldığı da ortaya konulmuştur.

Abstract

Tafsir or commentary, in general terms, is the interpretation of the Qur'an or the verses of the Qur'an considering various data. Although there are many books of commentary known as tafsir interpreting the Qur'an, there is no established tradition of illustrating the Qur'an from the beginning of Islam to nowadays in Islamic culture. Aside from a single Qur'an manuscript containing five depictions that interpret specific verses from various surahs, illustrations of Qur'an manuscripts are not seen in Islamic civilization. In contrast, there are many examples of the use of images with texts, including Quranic verses. However, visual depictions that directly interpret specific verses remain limited in number. The painting we will examine here is an example from a manuscript of the *Falname*, which was prepared in the last quarter of the 16th century and registered in the Topkapı Palace Museum Library with the number of Hazine 1702. Many details about the Day of Judgment are included in the example of the picture, which begins with the verse "Your Lord will surely send people who will inflict the worst torment on them until the Day of Judgment" (Araf 7/167) at the top of the page.

This study will discuss the combined use of Qur'anic verses and images and examine how the concept of Doomsday described in the verse is depicted in the image. It would not be wrong to think of the verse and the picture coming together and the picture as a visual interpretation of the verse. In the picture, subjects of various visuals such as Judgment Day, list of bad and good acts known as *amal* notebook, the angel Israfil whispering the trumpet known as sur, pool of Kavsar, mizan, hell, Paradise, and the angel Malik are included. These elements in the image that explains the verse, along with their specific details, can be seen to have parallels in Islamic sources. The study will also reveal how all these images and the details within them, which explain the verse, are presented in Islamic sources.

“ Atif | Citation: Yaman, Bahattin, . "Ayetin resimle açıklanması: Kıyamet örneği". *art-sanat*, 25 (2026): 133-156. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2026.25.0006>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2026. Yaman, B.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Bahattin Yaman bahattinyaman@gmail.com

Anahtar Kelimeler Kur'an · Kıyamet · Resim · Osmanlı · Falnâme

Keywords Qur'an · Doomsday · Illustration · Ottoman · Falname

Yazar Notu Konu ile ilgili daha önce Akdeniz Üniversitesi tarafından 26-27 Ekim 2017 tarihlerinde düzenlenen 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda, "Kıyamet Gününü Tek Sayfada Resmetmek: Falnâme Resmi Örneği" başlığı adı altında sözlü sunum yapılmıştır. Ayrıca makalede kullanılan görseller için ilgili yazmaların bulunduğu kütüphanelerden gerekli yayın izinleri alınmıştır.

Author Note A presentation on this topic was previously given orally at the 21st International Medieval and Turkish period excavations and Art History Research Symposium organized by Akdeniz University on October 26-27, 2017, with the title "Depicting the Day of Doomsday on a Single Page: The Example of Falnâme Illustration." Additionally, permissions for publication of the images used in the article were obtained from the libraries containing the relevant manuscripts.

Extended Summary

Like other holy books, the Qur'an was interpreted to be understood more accurately. In this method known as *tafsir* in Islamic culture, the Qur'an verses are explained using different data, such as hadith and historical events. There are many *tafsir* books in text form that explain and interpret the verses of the Qur'an. It is not seen the use of pictures in the Qur'an or Qur'an *tafsir* books except for a few examples. However, there are many examples of the use of verse and picture together, that is, the use of the picture as a tool that explains, in other words, interprets the verse. Especially in manuscripts such as *Qisas al-Anbiya* copies and *Kulliyat-ı Tarikh* by Hafız-i Abru (Topkapi Palace Museum Library, Bagdat 282), which concern the creation and the lives of past prophets, verses are also included among long narrations. While Quranic verses do appear in such texts regarding the lives of prophets, the paintings mostly relate to the narrative account. In this respect, the painting examined in this paper is different as it is a direct visual interpretation of the verse.

The understanding of the resurrection and the hereafter in the Qur'an, which is well known among many cultures as well as in Islamic culture, means the complete end of all life in this world. Although illustrated books such as *Ahval-i Qiyame* and *Jafr el-Jami* include afterlife subjects in Islamic culture, the pictures in these manuscripts serve as an element that attempts to explain the text as a whole. The picture in Falname (The Book of Omens), registered in the Topkapi Palace Museum Library (Hazine 1702), can be seen as an element that directly explains the verse, as it comes right after the verse about Doomsday. Many subjects related to Doomsday and afterlife in Islamic culture are symbolized in this drawing. The *Falnâme*, dated to the last quarter of the 16th century and prepared in Persian, was prepared by the Vezir Kalender Pasha and presented to the sultan of the period, Ahmed I. In this manuscript, which was written for fortune telling, we see a fortune explanation on the first page written for the person who selected the picture on the opposite page.

There are many illustrations about the apocalypse in other sources, especially in the copies of *Ahval-i Qiyamet*. However, the miniature paintings in these manuscripts deal with the different stages of the apocalypse one by one. This picture in *Falnâme* is also important because it deals with the stages of the apocalypse like the Day of Judgment, Heaven, and Hell in a single illustration.

Although it is common in Islamic miniature painting to illustrate texts containing verses, it has not been looked upon favorably to illustrate the Qur'an as a whole. However, illustrations have also been used in a few copies of the Qur'an. One of these examples is the Qur'an manuscript written by Hafiz Ibrahim al-Fehmi b. Salih in 1816 and last seen in a private collection in America in 1931. In this Qur'an manuscript, images are seen in five different places where verses related to the subject are mentioned. The subjects of the images can be listed as the transformation of the staff of Prophet Moses into a snake, Prophet Joseph being thrown into a well, Prophet Mohammed's journey to the heavens on the Buraq, Prophet Ibrahim sacrificing his son Ismail, and Prophet Muhammed's splitting the moon in two as a miracle. The other example is seen in the Surah Maryam, written in 1752 by an Ottoman calligrapher. In this manuscript, 14 images were made in the margins of Surah Maryam. However, it is estimated that these images, prepared in a western style, were depicted by a Christian artist. On the other hand, he used pictures in some Qur'an translations printed in Europe.

In this manuscript, verses and pictures are also used together for different subjects besides the Doomsday. The use of verses and pictures together in *Falnâme* is not only remarkable in terms of explaining the verse but also about its different aspects. The combination of the verse and image has also implications on the prohibition of images in

Islam. In response to the discussions on the prohibition of drawings, it is interesting that a verse from the Qur'an, which is considered the most sacred entity of the Islamic religion, is written side by side with an illustration. While fortune telling was prohibited in the Qur'an with the verses: "O believers! Intoxicants, gambling, idols, and drawing lots for decisions are all evil in Satan's handiwork. So shun them so you may be successful" (Al-Ma'idah 5/90). The preparation of a book for prediction is also a matter of debate.

On page 16b of the *Falnâme*, at the top, this verse from the surah of Araf in the Qur'an is written: "And your Lord has declared that He will send them those who will inflict the worst punishment on them until the Day of Judgment" (Al-A'raf 7/167). The verse is followed by two couplets about the subject of the verse from a poem by the Persian poet Salman-i Sâvecî and a picture showing three main stages of the apocalypse, namely, Heaven (at the top), the Judgment Day (in the middle), and Hell (at the bottom).

In line with religious beliefs, the middle section of the image depicts the Judgment Day, which precedes life in Heaven and Hell, against a pink background. The first register shows the angel known as Israfil, who is responsible for blowing the trumpet to signal doom in the Qur'an. In Islamic culture, the "mizan," which is mentioned in the Qur'an as "just scales will be set up" on the Day of Judgment and ensures that people's faith and deeds are evaluated, is depicted as an angel holding a scale in his hand. The image emphasizes the figures related to the situation of humans and *jinn*s on the day of judgment, that they are half naked. The *kitab* (the book) or *amal* notebook (deed book), which has an important place in Islamic culture and is known as the book where people's good and bad behaviors are recorded, was drawn in the form of a roll, and the figure representing the good person holds the book of deeds with his right hand, while the figure representing the bad person holds it with his left hand, as stated in the Qur'an.

The lower part of the picture shows the hell with a black background and full of flames. The most striking figure in this scene is Malik angle, who is drawn as a rather large figure with a green body. The Angel Malik, the angel of hell, is depicted holding an iron bar in his hand, with luminous eyes, and iron rings on his arms and legs, as described in Islamic literature. The punishment of sinners is shown as burning in fire, which is the most severe form of punishment. Although different types of punishment in hell are mentioned and illustrated in both the Qur'an and various other sources, the picture only includes burning in hell.

The upper register of the image depicts the paradise that is a part of the afterlife according to Islamic belief, against a green background. It shows seven figures and a tree in the middle of the composition. The square-shaped space at the bottom of the paradise is the pool of Kawthar, and the two branches coming to this pool represent the rivers of heaven in the Qur'an. The tree in the middle of the picture must be the "Tuba" tree, which is frequently mentioned in the hadith and Islamic literature. The three figures with open faces and halos on the left of the Tuba tree are other prophets, whereas the four figures with halos and covered faces on the right are Prophet Mohammed and Caliph Ali, and the other two relatively small figures are Hasan and Huseyin, the grandsons of Prophet Mohammed.

The person who illustrated this picture is well-versed in Islam in general and apocalyptic beliefs in particular. Every detail he pictured has a basis and place in Islamic culture. The depictions in the picture provide a visual expression of the Day of Judgment and people's beliefs. The elements in the picture are symbols that describe the Day of Judgment, Hell, and Paradise according to Islamic belief. Although the verse only mentions the concept of the apocalypse and there is no other detail, the artist shaped the apocalypse with his own knowledge and tried to reveal what he understood from the verse. In a sense, the artist interpreted the verse according to his own knowledge. It is a good example of visually revealing how a single concept of the Qur'an creates a scene in the mind's world. The artist mostly used explanations in different parts of the Qur'an while drawing the details of the picture. Sometimes, he created the picture using the hadiths and narrations in other popular books such as *Ahval-i Qiyamah*, *Anvaru'l Ashikîn*, and *Muhammediya*.

Giriş

Ölüm ve kıyamet, insanlığın her döneminde gündemde olmuştur. Arapça "kıyam" (kalkmak, ayakta durmak) kökünden gelen kıyamet¹ kavramı, Kur'an-ı Kerim'de yalın olarak bulunmamakta, kelimenin başına 'yevm' (gün) izafe edilerek "yevm el-kıyâme"² (kıyamet günü) olarak geçmektedir. Dünya hayatının

¹ Bekir Topaloğlu ve Hayrettin Karaman *Arapça-Türkçe Yeni Kamus* (İstanbul: Elif Ofset, 1979), 360.

² "Yevm el-kıyâme" kavramı Kur'an-ı Kerim'de 74 farklı yerde geçmektedir.

sona ermesi sonrasında başlayacak olan ebedî hayat anlamına gelen kıyametle ilgili değişik fikirler ileri sürülmüş, farklı tarihler iddia edilmiştir. Hz. Muhammed'in bu konuda sık sık sorulara muhatap olduğu Kur'an-ı Kerim'de de vurgulanmaktadır. Ancak İslam kültürüne göre, kıyametin tarihi insanlar tarafından asla bilinemeyecektir. Kur'an-ı Kerim'de Allah, kıyametin kopacağı zamanı sadece kendisinin bildiğini³, kıyamet saatinin yakın⁴ ve kesin⁵ olduğunu, ansızın geleceğini⁶ bildirmektedir.

Kıyamet kavramı ile daha çok bütün hayatın sona ermesi kastedilse de İslam kültüründe, konu ile ilgili, kıyamet günü, kıyamet saati, ahiret gibi kavramlar da kullanılmaktadır. Ahiret kıyametle ilgili kavram olsa da kıyamet saatinde sonraki, mahşer, hesap, mizan gibi dönemlerle cennet-cehennem süreçlerini kapsayan kavram anlamına gelmektedir⁷. Bu anlamda kıyamet hâlleri beş aşamada görülür: 1. Kur'an-ı Kerim'de kıyametin fiilen kopması anlamına gelen sura üflenmesi. 2. "Uykudan uyandırmak, yeniden diriltmek" anlamına gelen ba'sın sura ikinci defa üflenmesi. 3. "Toplamak, bir araya getirmek" anlamına gelen haşir, yeniden diriltilecek insanların hesap meydanına sevk edilmesi. 4. İnsanların arasât meydanında toplandıktan sonra sual, kitap, mizan ve iyiliklerle kötülüklerin hesaplanması. 5. Ebedî saadet ve ebedî hüsrân yeri olarak bilinen cennet ve cehennem⁸.

Farklı tanımlara karşılık tefsir genel anlamda, dil bilimlerinden, Kur'an ilimleri yanında hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden, mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur'an'ın manalarının açıklanmasını ve ondan hüküm çıkarılmasını öğreten ilim olarak tarif edilmektedir⁹. Ayetlerin çeşitli deliller ışığında yazılı olarak açıklanması yaygın olmasına karşılık, Kur'an'ın tamamının ya da ayetlerin resimle açıklanması sık rastlanan veya çok bilinen bir durum değildir. Ancak içinde ayet geçen çeşitli metinlerin resimlendirilmesine yönelik çok sayıda örnek bulunmaktadır. Söz gelimi *Kıyas-ı Enbiya*'da Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili olay anlatılırken¹⁰, resmin hemen üstünde "Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyerek bir karga gönderdi."¹¹ ayetine yer verilmiş, sonrasında konu ile ilgili resim yapılmıştır. Yine bir başka *Kıyas-ı Enbiya* yazmasında Hz. İbrahim'in ateşe atılması anlatılırken "Ey ateş! İbrahim'e serin ve esenlik ol."¹² ayetine yer verilmiş, akabinde de Hz. İbrahim'in ateşe atılması canlandırılmıştır¹³ (**Görsel 1**). Benzer şekilde *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Cami*'de "Dâbbetü'l-Arz" anlatılırken "O söz başlarına geldiği (kıyamet yaklaştığı) zaman, onlara yerden bir dâbbe çıkarırız da bu onlara insanların ayetlerimize kesin iman getirmemiş olduklarını söyler."¹⁴ ayetine yer verilmiş, ardından farklı tefsir kaynakları referans gösterilerek "Dâbbetü'l-Arz" ile ilgili detaylı bilgiler verilmiş¹⁵, sonrasında da "Dâbbetü'l-Arz" resmedilmiştir (**Görsel 2**). Ancak bu örneklerde ayetlerin doğrudan resmedildiğini söylemek isabetli

³ A'raf 7/187; Nâziât 79/42-44. Makalede yer alan ayetlerin tercümelerinde, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından oluşturulan <https://kuran.diyaret.gov.tr/> sitesindeki çeviri esas alınmıştır.

⁴ Ahzab 33/63; Şûra 42/17; İsrâ 17/51.

⁵ Kehf 18/21; Tâhâ 20/15; Hac 22/7; Gâfir 40/59; Câşiye 45/32.

⁶ A'raf 7/187; En'am 6/31; Yusuf 12/107; Hac 22/55; Zuhuruf 43/66; Enbiya 21/40.

⁷ Kıyametle ilgili kavramlar için bk. Ömer Faruk Yavuz, *Kur'an ve Kıyamet* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997).

⁸ Bekir Topaloğlu, "Kıyamet," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25: 518-520.

⁹ Abdulhamit Birişik, "Tefsir," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 281.

¹⁰ *Kıyas-ı Enbiya*, Dublin Chester Beatty Library, Pers. Ms. 231, vr. 18b.

¹¹ Mâide, 5/31.

¹² Enbiya, 21/69.

¹³ *Kıyas-ı Enbiya*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1228, vr. 22b. Benzer resim ve peygamber kıssaları ile ilgili diğer örnekleri için bk. Rachel Milstein, Karin Rührdanz ve Barbara Schmitz, *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya* (Kaliforniya: Mazda Yayınevi, 1999).

¹⁴ Neml, 27/82.

¹⁵ *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Cami*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, TY 6624, vr. 119a-121a.

olmayabilir. Çünkü ayetin öncesi ve sonrasında konu ile ilgili uzun açıklamalar bulunmaktadır. Nakkaşlar, resimlerinde ayetten ziyade tüm metni bir bütün olarak aktarmaya çalışmıştır.

İslam resim sanatında, ayetlerin yer aldığı metinlerin resimlenmesi sıkça rastlanan bir durum olsa da Kur'an-ı Kerim'in yalın hâliyle resimlenmesine hoş bakılmamıştır. Bunun yanında nadir de olsa Kur'an nüshalarında resim kullanılmıştır. Bu örneklerden biri olan 1816 tarihinde Hafız İbrahim el-Fehmi b. Salih tarafından yazılan, John W. Robertson tarafından 1930 yılında İstanbul'da bir eski bir Katolik papazından satın alınan¹⁶ ve en son 1931 yılında Amerika'da özel bir koleksiyonda görülen¹⁷ Kur'an-ı Kerim nüshasında, konu ile ilgili ayetlerin geçtiği beş farklı yerde resimler kullanılmıştır. Resimlerin konuları, Hz. Musa'nın asasının yılanla dönüşmesi, Hz. Yusuf'un kuyuya atılması (**Görsel 3**), Hz. Muhammed'in Burak üzerinde miraç yolculuğu, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmesi ve Hz. Muhammed'in mucize ile ayı ikiye bölmesi olarak sıralanabilir¹⁸. Bunun dışında yine bir Osmanlı hattatı tarafından 1752 tarihinde yazılan Meryem Suresi'nin kenar boşluklarına on dört resim yapılmıştır. Ancak Batı tarzı üslup ile hazırlanan bu resimlerin Hristiyan bir sanatkar tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir.¹⁹ Buna karşılık Avrupa'da basılan bazı Kur'an tercümelelerinde gerek metninde²⁰ gerek kapak kısımlarında resim kullanıldığı bilinmektedir (**Görsel 4**).

Görsel 1: Hz. İbrahim'in Ateşe Atılması.
Kaynak: *Kıyas-ı Enbiya*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1228, vr. 22b²¹.

Görsel 2: Dâbbetül Arz.
Kaynak: *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Cami*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 6624, vr. 121b²².

¹⁶ R. Gottheil, "An Illustrated Copy of The Koran," *Revue des Etudes Islamiques* 5, (1931), 21.

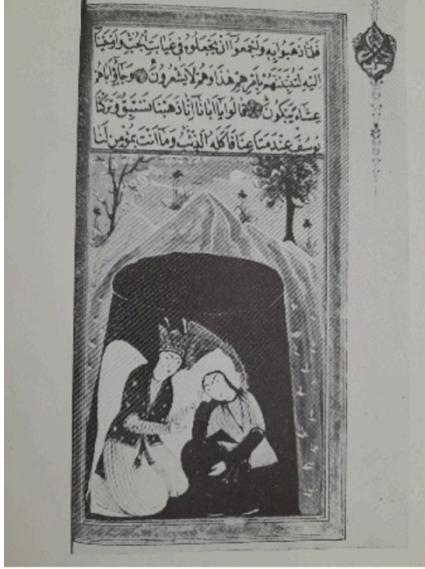
¹⁷ Zeren Tanındı, *Siyer-i Nebi: İslam Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 2006), 14.

¹⁸ Gottheil, "An Illustrated Copy of The Koran," 21-24, Pl. I-VI.

¹⁹ Tanındı, *Siyer-i Nebi*, 14.

²⁰ Metin içinde örnek resimler için bk. *Mahomets Alkoran*, çev. Du Ryer (Amsterdam: Timotheus ten Hoorn, 1696).

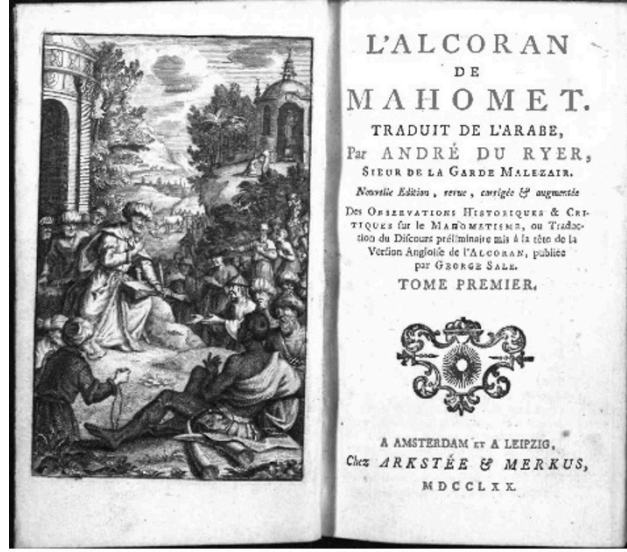
²¹ Millî Saraylar İdaresi Başkanlığı'nın 05.12.2024 tarih ve E-61534870-430.01.02-0000156359 sayılı yazısı ile Topkapı Sarayı Yazma Eserler Koleksiyonuna ait H.1702, y.5b, y.16b, y.52b ve H.1228, y.22b envanter numaralı görsellerin kullanım izni alınmıştır.

Görsel 3: Hz. Yusuf'un Kuyuya Atılması.

Kaynak: Kur'an-ı Kerim, Yusuf Suresi, 17-18, vr. 119b.

Gottheil, Pl. III.

Görsel 4: Kur'an-ı Kerim'in Fransızca Çevirisinde Resim Kullanımı

Kaynak: L'Alcoran de Mahomet, 3.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde yer alan Hazine 1702 numaralı *Falname*, ayetlerin resimle açıklanması, tefsir edilmesi konusunda belki de tek örnektir. Eserin sayfalarında herhangi bir metne yer verilmeden önce doğrudan ayet yazılmış, altında ise ayetle ilgili resim ve şiire yer verilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesine kayıtlı Farsça *Falname* (Hazine 1702) sayfalarında yer alan ayetlerde, Hz Musa ile Karun kıssası²³ örneğinde olduğu gibi bazen bir olay (Görsel 5) ya da güneşe yemin²⁴ ayetindeki gibi bir kavram (Görsel 6), metin olarak açıklanmak yerine resimle görselleştirilmiş, bir anlamda tefsir edilmiştir²⁵. Burada nakkaşın yalın bir estetik uygulama düşüncesi yanında konu ile ilgili bilgi birikimine sahip olduğu ve olabildiğince bu birikimi aktarmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Çünkü resimler dikkatli incelediğinde, resimdeki her bir detayın tefsir, hadis gibi İslam kültürü ile ilgili kaynaklarda karşılığının olduğu görülmektedir. Nakkaşın Kur'an'daki olay ya da olguları tasvirinde hadis, tefsir gibi İslam kültürünün temel kitaplarını esas almasının yanında konu ile ilgili daha önce yapılmış resim kalıplarından yararlanmış olması da mümkündür. Ele alınan yazmanın resimlerinde Hz. Ali, Hz. Hasan, On İki İmam gibi figürlere çok sayıda yer verilmesi, ayetlerin Şia kültürü ile yorumlandığı izlenimi oluşturmaktadır. Söz gelimi "Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir"²⁶

²² İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığının 24.12.2024 tarih ve 3055669 sayılı yazısı ile görselin kullanım izni alınmıştır.

²³ Kasas, 91/76.

²⁴ Şems, 28/1-3.

²⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde Hazine 1702 numaraya kayıtlı toplamda 60 varak olan *Falname* 1b sayfasındaki "Dâbbetü'l-Arz" resmi ile başlanmaktadır. Resmin bulunduğu sayfada herhangi bir yazı olmadığı gibi, resme karşılık gelen 2a numaralı sayfa da boş bırakılmıştır. Diğer tüm resimlerin üzerinden bir ayet ve ardından Farsça beyitler yer almaktadır. Yazmanın resim konuları sırasıyla şu şekildedir: Dâbbetü'l-Arz, Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter, Satürn, burç ve gezegenler, gökyüzünde ejderha, Bebek Hz. Ali'nin ejderhayı öldürmesi, Ashab-ı Kehf, İmam Rıza'nın devle savaşı, Hz. Meryem ve İsa, Hz. Ali'nin düşmanı öldürmesi, kıyamet, çukur içindeki ejderha, Hz. Musa ve Uc, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmesi, Zu'l-karneyn ve Ye'cüc-Me'cüc, Hz. Ali'nin kılıcının düşmanı öldürmesi, Hz. Muhammed'in ayı ikiye bölmesi, Hızır ve İlyas, taht ve tac, Hz. Salih'in deve mucizesi, Keyser havuzu kenarında Hz. Muhammed ve Ali, Hz. Yunus'un balık karnından çıkması, Hz. Muhammed'in türbesi, soluyan köpek, ölüm meleği, Zülfikar, Hz. Zekeriyya'nın ölümü, Hz. Ali'nin düşmanı öldürmesi, Hz. Eyyüb, Kâbe, Hz. Yusuf, Mi'rac, mağaradaki hazineler, Hz. Musa'nın asasının ejderhaya dönüşmesi, Hz. Hüseyin, Hz. İbrahim'in ateşe atılması, Hz. Süleyman ve Belkıs, İmam Rıza türbesi, Hz. Ali Hayber savaşında, Hz. Nuh ve gemisi, Keykavus ve uçan aracı, Dâbbetü'l-Arz, Deccal, İmam Mehdi, Hz. Lut, Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten kovulması, Hz. Musa ve Karun, Hârut ile Mârut, Hz. Hüseyin türbesi, Cennet, Cehennem, Fil olayı, Hz. Hasan, İmam Mehdi. Ayetler, şiirler ve fal açıklamaları ile ilgili detaylı bilgiler için bk. Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı. *Falnameh The Book of Omens*. (Washington D.C.: Sminthsonian Institution, 2009), 365-294; Zuhal Akar, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Bulunan İki Falname ve Resimleri" (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2002), 41-242.

²⁶ Fetih 48/10.

ayeti altında Hz. Ali'nin daha beşikteyken elleri ile ejderhayı öldürmesi tasvir edilmiştir. Benzer şekilde "Biz sana Kevser'i verdik"²⁷ ayetinin altına Kevser havuzu kenarında Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin resmi çizilmiştir.

Buradaki amaç, kıyametle ilgili resimlerin tartışılmasından ziyade söz konusu *Falnâme*'de yer alan ayetteki kıyamet kavramının musavvir tarafından görselleştirilmesinde yer verilen detayların dayanaklarını ve referanslarını ortaya koyarak bu uygulamanın İslam kültürü ve sanatındaki önemine dikkat çekmektir. *Falnâme* (H 1702) yazmasında ayetle resmin bir arada bulunmasına çok sayıda örnek olmasına rağmen, kıyametle ilgi resmin tercih edilme sebebi, eserde ikonografik açıdan zengin içeriğe sahip tasvir olmasından kaynaklanmaktadır.

Görsel 5: Hz. Musa ve Karun.

Kaynak: *Falnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, vr. 52b.

Görsel 6: Güneş.

Kaynak: *Falnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, vr. 5b.

1. Resimli Fal Geleneği ve *Falnâme* (Hazine 1702)

İncelenen resmin bir fal kitabında yer alması dolayısıyla, Osmanlı medeniyetinde de görülen resimli fal kitabı geleneğinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Şemseddin Sami'ye göre fal, bir davranışın uğurlu olup olmadığını anlamak için birtakım vasıtalarla müracaat etme; atılan boncuk ve baklaya, tesadüfen açılan bir kitabın bir satırına vesair şeylere bakıp bunlardan mana çıkarma²⁸ anlamlarına gelmektedir. Bir davranışın doğru olup olmadığını belirlemek için farklı yöntemler, farklı uygulamalar vardır. Fal kültürü, yöntemleri

²⁷ Kevser 108/1.

²⁸ Şemseddin Sami, "Fal," *Kamus-ı Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 979.

farklı olsa da her dönemde ve kültürde görülmektedir²⁹. Bazı kültürlerde bu tür fal uygulamalarına dinî hüviyet de katılmaktadır.

Evliya Çelebi Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'da çok sayıda falcının varlığından bahsetmektedir. *Seyahatname*'nin İstanbul esnafını anlattığı ciltte, falcılardan ve bunların arasında resimle fal bakan bir grubun olduğu ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Hatta İstanbul'daki falcı esnafı arasında Mahmutpaşa'daki, resimli fal bakan musavvir falcı Muhammed Çelebi'nin ismini vermektedir³⁰. Türkiye'de artık pek karşılaşılmasa da resimli/minyatürlü sayfa ve kartlarla fal çekme geleneğinin İran'da günümüzde de devam ettiği görülmektedir. Özellikle Şiraz'da, Hâfız-ı Şîrâzi'nin türbesinin olduğu parkta elinde minyatürlü kartlarla fal çeken çok sayıda kişiye rastlamak mümkündür. Günümüzde birçok kültürde görülen, resimli kartların kullanıldığı tarot falı ile İran ve Osmanlı kültüründeki resimli falnameler arasında, resmin kullanılması açısından benzerlik görülse de metin ve kullanım tekniği açısından farklılıklar vardır.

Başta Kur'an falı olmak üzere çok sayıda gelecekle ilgili karar verme yöntemi ve fal kitabı yanında³¹ günümüze ulaşan adı falname olmasa da farklı tarzlarda hazırlanmış resimli fal kitapları bulunmaktadır. İçinde çeşitli burç ve gezegenlerin yer aldığı *Matali's-Sa'ade ve Yenabi'us-Siyade*³² ile içinde çeşitli hayvanların ve yirmi beş peygamberin resminin bulunduğu *Hurşidname*³³ adlı eserler, resimli fal kitaplarına örnek olarak verilebilir.

Adı falname olan ve birbirine yakın formatta, 16. ve 17. yüzyıllarda hazırlanmış dört falname bulunmaktadır. Bunlar, ikisi Topkapı Sarayı Müzesine kayıtlı olan *Falnâme* (Hazine 1702, 1703), biri Dresden Sachsischen Landesbibliothek'te bulunan *Falnâme* (E 445) ve bazı sayfaları Avrupa ve Amerika'da farklı müze ve koleksiyonlarda dağınık olarak yer alan kayıp *Falnâme*'dir³⁴. Bu yazmaların kitap sanatları açısından oldukça üst seviyede işçiliğe sahip olması, toplumun önde gelen şahsiyetleri için hazırlandığının açık göstergesidir. Hatta Topkapı Sarayı'ndaki Hazine 1703 numaraya kayıtlı *Falnâme*, Vezir Kalender Paşa tarafından hazırlanıp bizzat dönemin padişahı I. Ahmed'e takdim edilmiştir³⁵. *Falnâme*'lerde her bir resmin karşı sayfasında, o sayfayı açan kişinin fal açıklaması bulunmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan musavver falname, bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde³⁶ yer almaktadır. 16. yüzyılın sonuna tarihlendirilen eser, Farsça olarak hazırlanmıştır. Diğer falnamelerde olduğu gibi bu falnamede de her bir resmin karşı sayfasında, o resmi açan kişinin fal açıklaması yazılıdır. Sadece kıyametle ilgili resimde değil, diğer resimlerin üzerinde de Kur'an-ı Kerim'den bir ayet yer almaktadır. İçinde elli dokuz resmin bulunduğu, toplamda altmış varak olan bu eseri diğer yazmalardan ayıran en önemli özellik, girişte herhangi bir açıklama bulunmayan "Dâbbetü'l-Arz" resmi dışında, diğer resimlerin her birinin üst kısmında ayetlere yer verilmesidir. Ayet ve resimlerin konuları, yaratılıştan yıldızlara, kalemde demire, salih amel işleyenlerden şeytana kadar büyük bir çeşitlilik göstermektedir.

²⁹ Mehmet Aydın, "Fal," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 134-138.

³⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap*, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 331.

³¹ Fal yöntemleri için bk. Mustafa İsmet Uzun, "Falnâme," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 141-145.

³² Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı* (İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006), 194-195.

³³ *Hurşidname* için bk. Esra Gencel, "Ankara Millî Kütüphane'de Yer Alan 5179 Arşiv Numaralı Falnâme" (Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011); Habibe Bektaşoğlu, *Resimli Osmanlı Fal Kitabı Hurşidname* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023).

³⁴ Farhad ve Bağcı, *Falname The Book of Omens*, 41-75; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, 196-198.

³⁵ Farhad ve Bağcı, *Falname The Book of Omens*, 68; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, 196.

³⁶ *Falnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1702.

2. Resmin İslam Kültürü Açısından Önemi

Kıyamet konulu resim, yazmanın 17a numaralı sayfasında yer almaktadır. Tasvir, İslam kültürü bakımından değerlendirildiğinde birkaç açıdan dikkat çekmektedir. Öncelikle resmi, yazmadaki diğer resimler gibi doğrudan ayetin açıklaması, bir anlamda tefsiri olarak görmek mümkündür. Çünkü ilgili sayfada konu ile ilgili ayet dışında herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Konunun resimlenmesinde, güvenilir temel kaynaklardaki bilgilerin esas alınıp alınmadığı ve detayların doğruluğu tartışmaya açıktır. Sahne, daha çok popüler kültür bilgilerine ve dönemin ilgi gören kıyamet kitaplarındaki bilgilere dayanılarak oluşturulmuştur. Resmin devamındaki diğer şiir ve metin ise resme, diğer bir deyişle ayete bağlı açıklamalardır. Kıyametle ilgili farklı yazmalarda çok sayıda ve daha ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır³⁷. Buradaki amaç, kıyametle ilgili tasvirlerden ziyade metnin içinde sadece kıyamet kavramı geçen bir ayet ve bu ayetin tefsiri olarak yapılan resimdeki imgelerin tek tek tahlilidir.

Söz konusu *Falnâme* (Hazine 1702) resimleri, İslam inancındaki resim yasağı tartışmaları açısından da önemlidir. Resim yapmanın İslam'a göre yasak olup olmadığı tartışmaları ortadayken³⁸, ayetle içinde figür olan resmin aynı sahnede birleştirilmesi dikkat çekicidir.

Falnâme'nin (Hazine 1702) dikkat çeken bir diğer özelliği ise Kur'an ile fal kültürünün birleştirilmesidir. Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz."³⁹ ayeti ile fal yasaklanmış ve "şeytan işi pislik" olarak adlandırılmıştır. Bunun dışında, Hz. Muhammed'e atfedilen birçok rivayette de fala hoş bakılmamış ve fal yasaklanmıştır⁴⁰. Buna rağmen söz konusu *Falnâme*'de Kur'an-ı Kerim'den bir ayet temel alınarak fal amaçlı düzenleme yapılmıştır. Bu durum Kur'an-ı Kerim ayetlerinin fal için bir araç olarak kullanıldığı izlenimi vermektedir. Böylece kişiler, yapacakları bir faaliyet ya da verilecek bir kararda tereddüt ettiklerinde, karara biraz da kutsiyet kazandırmak için Kur'an'a başvurabilmektedirler.

Kur'an fal metinlerinin Kur'an-ı Kerim'in yazılmasından sonra ilk olarak Araplar arasında ortaya çıktığı, sonrasında Farslara geçtiği tahmin edilmektedir. Şii inancının hâkim olduğu Fars kültüründe yaygın olan Kur'an fal metinlerinin Türkçeye tercüme edilmesiyle de bu tür falnameler Anadolu coğrafyasına girmiştir⁴¹. Kur'an'ın fal amaçlı kullanımında iki farklı uygulama önce çıkmaktadır⁴². İlki harflerden hareketle bazı öngörü ve sonuçlara ulaşılmasıdır. Bu yöntemde, rastgele açılan bir sayfadan parmak basma yöntemi ile belirlenen her bir harfin nasıl bir sonuca işaret ettiğini anlatan metinler kullanılmaktadır. "Fâlül-Kur'an" adıyla anılan bu eserler, müstakil olarak yazıldığı gibi bazen de yazma Kur'an nüshalarının sonuna eklenmiştir⁴³. İkinci yöntem ise Kur'an'dan seçilmiş çeşitli ayetlere bakarak öngörü ve sonuçlara ulaşılmasıdır. Bu tür falnâmelerde yirmi sureden seçilmiş bazı ayetlerin yorumu yapılmaktadır⁴⁴. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne kayıtlı olan Şeyh Hamdullah'ın II. Bayezid için yazdığı Kur'an nüshasının sonunda yer alan Kur'an falında da⁴⁵

³⁷ Bk. Bahattin Yaman, "Ahvâl-i Kıyâmet Yazmaları Resimlerinde Kıyâmet Sonrası Hayat," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2007), 217-234.

³⁸ Resim tartışmaları ve ilgili rivayetler için bk. Mazhar Şevket İpşiroğlu, *İslam'da Resim Yasağı ve Sonuçları* (İstanbul: Yapıkredi Yayınları, 2005); Ayşe Ersay Yüksel, "İslamda Tasvir Meselesi," *Türk İslam Sanatları Tarihi*, ed. Abdulkadir Dündar (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 111-127.

³⁹ Maide 5/90.

⁴⁰ İlyas Çelebi, "Fal," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 138-139.

⁴¹ Halil Sercan Koşık, "Müellifi Bilinmeyen Manzum Bir Kur'an Falı" *Journal of Turkish Language and Literature* 3/4 (2017), 128-129.

⁴² Uzun, "Falnâme," 142.

⁴³ Uzun, "Falnâme," 142. Harf temelli Kur'an falı örnekleri için bk. Özer Şenödeyici ve Halil Sercan Koşık, "Muteber Kaynaktan Gaybî Öğrenmek: Bir Kuran Falı Manzumesi," *Journal of Turkish Language and Literature* 1/1 (2015), 71-96; Zahide Parlar ve Aytül Çağlar, "Bir Kur'an Falı: Hâzâ Fâl-i Kur'an-ı 'Aziz-i Âyât," *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/4 (2021), 2109-2126.

⁴⁴ Uzun, "Falnâme," 143. Kur'an'dan çeşitli surelerden seçili ayetlere dayalı Kur'an falı örneği için bk. Savaşkan Cem Bahadır, "Bir Kur'an Falı Örneği," *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 8/16 (2022), 19-51.

⁴⁵ *Kur'an-ı Kerim*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, AY 6662, vr. 444b-445a.

görüldüğü gibi fal açıklamalarının özenle tezhiplendiği örnekler mevcuttur⁴⁶. Kur'an falnamelerine genellikle bir işe niyetlendiğinde ve o işin hayırlı olup olmadığı konusunda kararsız kalındığında başvurulduğundan, fal bakacak kişilere önce abdest almaları ve iki rekât namaz kılmaları gibi genel tavsiyeler verilmektedir. Bunun dışında farklı kaynaklarda, abdest alınıp üç Fatiha, bir İhlas, yedi istiğfar ve yedi salavat okunduktan sonra özel bir duanın okunmasının gerekli olduğuna dair⁴⁷ bilgiler de bulunmaktadır.

Niyet edilen bir işin hayırlı olup olmadığını belirlemek için Kur'an-ı Kerim'den rastgele sayfa açarak fal bakma uygulamasına benzer şekilde ilgili fal kitabında da ayetler, fal için önemli bir unsur olarak görülmektedir. Bu uygulamanın dindeki yeri tartışılabilir. Kur'an ya da Kur'an ayetlerini kullanarak fal bakma ya da bir işin hayırlı olup olmadığına karar verme yöntemi, Kur'an-ı Kerim'de yasaklanan faldan ayrı tutulmuş, ayet ve hadislerin kullanıldığı, tefeül olarak da bilinen Kur'an falı ile ilgili çeşitli kitaplar hazırlanmıştır⁴⁸.

Söz konusu resim, dönem insanının kafasındaki kıyamet algısının görsele aktarılması bakımından da önemlidir. Kıyametle ilgili elbette çok sayıda kitap ve bilgi mevcut olduğundan doğru ya da yanlış, kıyametle ilgili ayrıntılı detaylara ulaşmak mümkündür. Ancak bu bilgilerin, eserin hazırlandığı dönem insanının zihninde nasıl şekillendiği sadece dönemin görsel kültüründen anlaşılabilir. İslam medeniyetinde geçmiş dönemlere ait en zengin görsel malzeme kitap resimlerinde görülmektedir. Bu anlamda resim, kıyamet algısının o dönemdeki insanların hayal gücünde nasıl oluştuğunu göstermesi bakımından önemli bir malzemedir. Kıyametle ilgili, *Ahvâl-ı Kıyâmet* nüshaları başta olmak üzere başka kaynaklarda da birçok resim bulunmaktadır⁴⁹. Ayrıca aynı sahnenin benzer kalıpta daha detaylı resimleri Harvard (**Görsel 7**) ve Dresden'deki *Falnâme* (**Görsel 8**) yazmalarında da görülmektedir. Bu iki *Falnâme*'deki kıyamet ile ilgili sayfada sadece kıyamet sahnesi resmedilmiştir, ayete yer verilmemiştir. Ayet kullanılsa da kullanılmasa da aynı konunun benzer şekilde resmedilmesi, doğal olarak ayetin konu ile ilgili resmin biçimlenmesinde ne kadar etkili olduğunu gözler önüne sermektedir. Hangi gerekçe ile olursa olsun kıyamet resmi ile kıyameti içeren ayetin yan yana gelmesi, kişilerin kıyamet kavramı hususundaki düşüncelerinde aynı sahnenin oluştuğunun göstergesidir. Müfessirlerin tefsir yazacakları zaman önceki tefsirleri incelemesi gibi, musavvirlerin de tasarım yapacakları zaman, aynı konuda daha önce yapılan resimleri görmüş, incelemiş olması doğaldır. İncelenen *Falnâme*'deki kıyamet resmi ile Harvard ve Dresden *Falnâme* nüshalarındaki kıyamet resimlerinde aynı kalıpların kullanılması, Topkapı nüshasını hazırlayan musavvirin benzer örnekleri gördüğünü düşündürmektedir. Ancak detaylarda farklılıkların olması, musavvirin yalın olarak daha önce yapılmış olan örnekleri taklit etmediğini, eksik ya da farklı gördüğü ayrıntıları kendi birikimine göre şekillendirdiğini göstermektedir. Tasarımda hayalî unsur ya da imgeler yerine mümkün olduğunca çeşitli kaynaklarda geçen hususlara yer verilmiştir.

⁴⁶ Uzun, "Falnâme," 144.

⁴⁷ Alim Yıldız, "Manzum Bir Kur'an Falı," *İstem* 16/8 (2010), 185.

⁴⁸ Melek Dikmen ve Kamile Çetin, "Klâsik Türk Edebiyatında Tefeül Geleneği ve Kitap Falının Şiire Yansımaları," *The Journal of Academic Social Science Studies* 49 (2016), 191-204.

⁴⁹ Kıyametle ilgili resimler için bk. Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 239-265; Bahattin Yaman, "Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi* ve Tasvirli Nüshaları" (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2002).

Görsel 7: Kıyamet Sahnesi.

Kaynak: *Falnâme*, Harvard Art Museum, Cambridge, 1999.302⁵⁰.

Görsel 8: Kıyamet Sahnesi.

Kaynak: *Falnâme*, Dresden Sachsische Landesbibliothek, E 445, vr.19b⁵¹.

3. Resmin Tefsir Tekniği ve İkonografik Açından İncelenmesi

Kıyamet konusunun ele alındığı sayfa (vr. 16b) cetvelle çerçevelenmiştir (Görsel 9). Boş alanlarda tezhip motiflerinin de kullanıldığı sayfanın üst kısmında A'raf suresi 167. ayet Arapça olarak yazılıdır.

Yazılışı:

وَإِذْ تَأَذِّنَ رَبُّكَ لِيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

Okunuşu:

“Ve iz teezzene rabbüke leyeb’asenne aleyhim ilâ yevmi’l-kıyâmeti”

Türkçesi:

“Hani Rabbin, elbette kıyamet gününe kadar onlara azabın en kötüsünü tattıracak kimseleri göndereceğini bildirmişti”⁵².

Ayetten sonra, 14. yüzyıl İran şairlerinden⁵³ Selmân-ı Sâvecî’ye ait Mahşer’le ilgili Farsça bir beyit⁵⁴ yer almaktadır:

⁵⁰ Harvard Art Müzesinin 02.12.2024 tarih ve 24-H9832 sayılı yazısıyla görselin kullanım izni alınmıştır.

⁵¹ Dresden Sachsische Kütüphanesinin 29.11.2024 tarihli yazısıyla görselin kullanım izni alınmıştır.

⁵² A'raf 7/167.

⁵³ Mehmet Cihan Üstün, “Bâkî Dîvânı’ndaki Övünç İfadelerinin Dil İçi Çevirisi ve Yorumu,” *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/1 (2017), 40-41.

⁵⁴ Halit Ebu'l-Kâsım, *Divan-ı Selmân-ı Savcı* (Tahran: Silsile Neşriyat, 1371), 461.

Yazılışı:

صبح محشر که من از خواب گران برخیزم   چو نرگس بجمالت نگران برخیزم

در مقامی که شهیدان غمت را طلبند   من کفن غرقه بخون نعره زنان برخیزم

Okunuşu:

“Subh-i mahşer ki men ez-hâb-ı gerân ber-hizem, çü nergis be cemâlet negerân ber-hizem.

Der makâmî ki şehîdân gamet râ talebend, men gark-i kefen behun na'ra-zenân ber-hizem.”

Türkçesi:

“Mahşer sabahında uykudan uyandığımda, nergis gibi senin güzelliğine hayran olarak uyanırım

Şehîdler seni gamını isteme makamında iken, ben kefenim kan içinde nara atarak uyanırım.”

Görsel 9: Kıyamet Sahnesi.

Kaynak: Falnâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, vr. 16b.

Karşı sayfada ise sayfayı açan kişinin fal açıklaması yer almaktadır. Bu resmin gelmesi genel anlamda uğursuzluk olarak kabul edilmiştir:

“Fal sahibi, Mahşer çölü falına gelmiştir. Tuttuğu niyet beraberinde uğursuzluk, mutsuzluk, zorluk getirecektir. Bu niyetten vazgeçmen senin lehinedir. Acil bir işin varsa bir ay bekle. Sadaka ver, oruç tut ve adaklarını yap. Çünkü acele etmek şeytan işidir. Sabredersen arzuna kavuşursun. Dostunu düşmanından ayırt etmen gerekmektedir. Sırrını başkasına söyleme zira seni sıkıntıya sokmak isteyen bir düşmanın var. Bu günlerde yolunuza zorluklar çıkacak ama Allah'ın izniyle bunlar da geçecek. Sadaka ver ve büyük bir türbede mum yak. Böylece işindeki düğümler açılacaktır. Falın öfkeli ve sinirli biri olduğunu göstermektedir. Çabuk parlayan bir mizaca sahip olmanız sizi zor durumda bırakıyor. Öfkenizi tutmalı, çok çalışmalı ve nezaket göstermelisiniz ki insanların gönüllerine girebilesiniz. Kaybolmuş bir şey için falına baktırmışsan boşuna çalışma bulamayacaksın. Size nasihat veren akraba ve dostlarınızın sözlerini dinlemezseniz sıkıntılarla karşılaşsınız. Görünüşe göre günahlarınızdan biri ortaya çıktı ve bağışlanma ve anlayış istediniz. Tövbe edin ve bağlılık gösterin ki arzuunuza kavuşursunuz. ‘Allah dilerse’ de”⁵⁵.

Açıklamaya göre fala başvuran kişi, bir işi yapıp yapmamada kararsız kalması durumunda fal çektiyse uğursuz olduğu ifade edilerek o işten vazgeçilmesi, bir ay ertelenmesi istenmektedir. Şayet kaybolan bir eşyanın bulunup bulunmayacağı hususunda fal çekilmişse bulunmayacağı bildirilmektedir. Fal açıklamasında ayrıca genel tavsiyeler de verilmektedir.

Kıyamet konusunda *Ahvâl-ı Kıyâmet* resimleri ve *Falnâme* nüshalarında yer alan bazı resimler göz önüne alındığında, genelde mahşer, cennet, cehennem gibi imgelerin hep ayrı ayrı, hatta bu üç ana konunun detaylarının bile ayrı ayrı resmedildiği görülmektedir. İncelenen bu resim ve diğer iki *Falnâme*'deki kıyamet resimlerinde, yaygın olan uygulamanın aksine, üç temel konunun bir arada resmedildiği görülmektedir. Resimde kıyametin üç safhasının aynı kareye aktarıldığı görülmektedir: Ortada sur meleği, mizan, insan ve cinlerin toplanması gibi mahşer sahnesi; üstte cennet; altta ise cehennem sahnesi yer almaktadır (**Görsel 10**).

Görsel 10: Cennet, Mahşer ve Cehennem Sahnesi.

Kaynak: *Falnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, vr. 16b.

⁵⁵ *Falnâme*, H. 1702, y. 17a. Fal metni tercümesi için bk. Farhad ve Bağcı, *Falnamah The Book of Omens*, 272; Zuhal Akar, “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde Bulunan İki Falnâme ve Resimleri,” 175.

3.1. Mahşerle İlgili Sahne

Kelime anlamı “toplanma yeri” olan mahşer İslam kültüründe, kıyamet günü tüm varlıkların hesaba çekilmek üzere sevk edilip toplandığı mekânı ifade etmektedir⁵⁶. Mahşer alanında insanlar, dünyada yapmış oldukları faaliyetlere göre hesaba çekilmekte ve daha sonra cennet ya da cehennemden birine gönderilmektedir.

Ahvâl-ı Kıyâmet ve diğer *Falnâme* nüshalarında mahşerle ilgili daha detaylı resimlere karşılık, araştırma konusu olan *Falnâme* resminde sahne daha basit canlandırılmıştır. Özellikle *Ahvâl-ı Kıyâmet*'te İsrail, güneşin bir mızrak boyuna kadar yaklaşması, gökten amel defterlerinin yağması (**Görsel 11**), insanların saf olup uzun süre beklemesi, kendi ter suları içinde boğulması gibi çok sayıda sıkıntılı süreç ayrı ayrı resmedilmiştir⁵⁷. İncelenen tasvirde mahşerle ilgili bölüm, resmin ortasında yer almaktadır ve pembe zeminli bu bölgede sur ve sur meleği, mizan, insan ve cinlerin toplanması, amel defterleri gibi temel imgelere toplu olarak yer verilmektedir.

Görsel 11: Mahşer'de Amel Defterlerinin Yağması.

Kaynak: *Ahvâl-ı Kıyâmet*, Süleymaniye Kütüphanesi, vr. 43b⁵⁸.

Resmin solunda, ilk sırada yer alan imge, suru üflemeyle görevli olan ve İsrail olarak bilinen sur meleğidir. Ayetlerde, sura ilk üfleme ile kıyametin başlayacağı, ikinci üflemesiyle de insanların mahşere hazır hâle geleceği bildirilmektedir⁵⁹. İslam âlimlerinde sura üfleme işinin İsrail meleği tarafından yapılacağı

⁵⁶ Süleyman Toprak, “Haşır,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 416-417.

⁵⁷ Yaman, “*Ahvâl-ı Kıyâmet* Yazmaları Resimlerinde Kıyâmet Sonrası Hayat,” 224-228.

⁵⁸ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı İstanbul Bölge Müdürlüğü Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü'nün 26.05.2025 tarih ve E-43939224-101.04-6789031 sayılı yazısı ile görselin yayın izni alınmıştır.

⁵⁹ Neml 27/87; Zümer 39/68.

hususunda ortak kanaat vardır⁶⁰. Ancak surun mahiyeti hakkında üç farklı görüş vardır. Çoğunluk surun üflenince korkunç, sarsıcı ve kulakları sağır edici bir ses çıkaran bir boynuz, boru veya borazan olduğunu ileri sürmektedir. Surun yerle gök arası genişliğinde, nurdan veya kristal saflığında beyaz inciden yapılmış, ruhlar adedince deliği bulunan bir tür boru olduğunu ileri sürenler de vardır. Benzer şekilde surun içinde ruhları barındıran ve onların sayısınca delikleri bulunan bir boru olduğu da iddia edilmiştir⁶¹. *Ahvâl-ı Kıyâmet*'te Hz. Muhammed'e atfedilen rivayete göre surun şekli büyük baş hayvan boynuzu gibidir. Yarıları altından yarıları gümüşten olup dört budağı vardır. Birinci budağı arş altındadır, ikinci budağı yerin yedi kat altındadır, üçüncü budağı batıdadır ve dördüncü budağı doğudadır⁶². Her ne kadar *Ahvâl-ı Kıyâmet* metninde sur için büyükbaş hayvan boynuzu şeklinde tarif edilmiş olsa da aynı eserin resimli nüshalarından Süleymaniye nüshasında dört çıkışı olan boru⁶³ ve Keir koleksiyonundaki dağınık nüshada yedi çıkışı olan boru⁶⁴ şeklinde çizimler görülmektedir⁶⁵. Buna karşılık Zekeriyya bin Muhammed el-Kavzini (öl. 1283) tarafından yazılan ve onlarca resimli nüshası bulunan *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* adlı eserde boru gibi ağzı olan, üzerinde delikler bulunan boynuz şeklinde tarif edilmektedir⁶⁶. Resimlerde ise boynuz⁶⁷, tek çıkışlı uzun boru⁶⁸, yedi çıkışı olan boru⁶⁹ şeklindeki tasvirlerle rastlanmaktadır.

Kıyameti ve mahşeri başlatmada gündeme gelen sur ve sur meleği, incelenen resimde elinde uzun boru tutan bir melek şeklinde betimlenmiştir. Sur, İslam âlimlerinin ortak görüşünden hareketle uzun basit bir boru şeklinde resmedilmiştir. Her ne kadar burada sur, uzun bir boru şeklinde basit olarak çizilmiş olsa da gerek *Acâibü'l-Mahlûkât* yazmalarında gerekse diğer iki *Falnâme* nüshasındaki İsrail betimlemesinde (**Görsel 7-Görsel 8**) surun çok budaklı boru ya da boynuz şeklindeki çizimlerine de rastlanmaktadır.

Arapça tartmak, ölçüye vurmak anlamındaki *vezn* kökünden⁷⁰ gelen mizan, İslam kültüründe, kişilerin iman ve amellerinin kıyamet gününde değerlendirilmesini sağlayan şey olarak bilinmektedir. Mizanla ilgili Kur'an'da kıyamet gününde adil terazilerin kurulacağı ve kimseye haksızlık yapılmayacağı⁷¹ şeklinde bilgi verilse de mizanın biçimi hakkında herhangi bir detay verilmemektedir.

Sayfada iki kefesi olan terazi şeklinde çizilen mizan, kanatlı bir melek tarafından tutulmaktadır. Doğal olarak resimle ilgili metin olmadığından ve Kur'an'da da herhangi bir detay bulunmadığından bu şekildeki çizimin neye göre yapıldığı sorusu akla gelmektedir. Mizan diğer *Falnâme* nüshalarında ve dönemin popüler kültür kitabı olan Yazıcızade Muhammed Bican'ın eserinde de aynı şekilde çizilmiştir. Resimle örtüşen rivayet, dönemin popüler kitabı olan *Ahvâl-ı Kıyâmet*'teki "Arşın karşısında asılı olarak Cebrail'in elinde

⁶⁰ Lütfullah Cebeci, "İsrafil," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 180-181.

⁶¹ Adil Bebek, "Sûr," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 533-534.

⁶² *Ahvâl-ı Kıyâmet*, vr. 25b.

⁶³ *Ahvâl-ı Kıyâmet*, vr. 22a.

⁶⁴ G. M. Meredith-Owens, "Ottoman Turkish Painting," *Islamic Painting and the Arts of the Book* (1974), resim 28.

⁶⁵ Bu şekilde metindeki tariftan farklı çizim yapılması, nakkaşın kendince daha güvenilir rivayetleri eserdeki rivayete tercih ettiğini düşündürmektedir.

⁶⁶ *Tercüme-ı Kitâb-ı Acâibü'l-Mahlûkât*, Bodleian Library, MS. Turk. d. 2, vr. 57a.

⁶⁷ *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, Manchester Ryland library, Persian Ms3, vr. 37b.

⁶⁸ *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, British Library, IO Islamic 845, vr. 38b; *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, British Library, IO Islamic 1377, vr. 38a; *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, British Library, Or 4701, vr. 38b; *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, British Library, Or Ms 1621, vr. 74b.

⁶⁹ *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, Cambridge Library, Ms. Nn. 3. 74, vr. 33b; *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, Oxford Bodleian Library, Qus 312, vr. 39a.

⁷⁰ Topaloğlu ve Karaman, *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, 489.

⁷¹ Enbiyâ 21/47.

bulunan mizanın nur ve zulmetten iki kefesi vardır”⁷² ifadesinde görülmektedir. Metne göre burada mizanı, yani teraziye tutan meleğin Cebrail olduğu ifade edilmektedir. İki kefeli terazi şeklinde çizilen Mizan’ın benzer şekildeki çizimi *Muhammediyye*’de⁷³ de yer almaktadır.

Kur’an’da anlatılan mahşere göre, başta insanlar ve cinler olmak üzere şeytanların, meleklerin, hatta tapınılan putların bile hesaba çekilmek için toplanacaktır⁷⁴. Resimde mahşerle ilgili dikkat çeken bir diğer husus da insanlar ve cinlerin durumudur. Konu ikişerli olmak üzere üç grupta, altı figürle canlandırılmıştır (**Görsel 12**). İkişerli gruplar hâlinde çizilmesi *Ahvâl-ı Kıyâmet*’te “O gün tüm mahlûkat iki yüz yirmi saf olacak”⁷⁵ ifadesinde geçen insan ve cinlerin saf saf olması ifadesi ile örtüşmektedir.

Görsel 12: Mahşer Sahnesi Detayı

Kaynak: Falnâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, vr. 16b.

İlk iki figürün diğer resim örneklerinden de bilindiği üzere Kur’an’da geçen ve mahşerde toplanacak olan varlıklardan cinleri temsil ettiği düşünülmektedir. Ancak dikkatli incelendiğinde figürlerden biri maymuna, diğeri domuz benzemektedir. İki figür şayet domuz ve maymunu temsilen betimlendiyse bu durum, Suyûtî’nin “Sura üfürüleceği gün gruplar hâlinde gelirsiniz...”⁷⁶ ayetini açıklarken kullandığı, Mahşer’de işlediği günaha göre bir kısım insan domuz şeklinde, bir kısım insan maymun şeklinde diriltilecektir.”⁷⁷ rivayetiyle örtüşmektedir. Cinlerin hemen yanında olan ortadaki iki figür, sol ellerinde rulo şeklinde kâğıt tutmaktadır. Elleri tuttukları tomar şeklindeki nesnelere amel defterini temsil etmektedir. Kağıtları sol ellerinde tutmalarından dolayı ayetlerde geçen cehennemliklerin amel defterlerinin sol taraflarından ya da arkalarından verileceği⁷⁸ ifadesini sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Üçüncü grup ise sağ ellerinde tuttukları

⁷² Muhammed Bican Yazıcızade, *Kitab-ı Muhammediyye* (İstanbul: Darü’l-Tabaati’l-Amire, 1307), 292; Ahmed Bican Yazıcızâde, *Envârü’l-Âşikin* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1301), 406; Hatice Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001), 258.

⁷³ Yazıcızâde, *Kitab-ı Muhammediyye*, 293.

⁷⁴ Âl-i İmrân 3/158; En’âm 6/51, 72, 128; Sebe’ 34/40; Ahkâf 46/6.

⁷⁵ *Ahvâl-ı Kıyâmet*, vr. 33b-34a.

⁷⁶ Nebe, 78/18.

⁷⁷ Abdurrahman bin el-Kemal Celaleddin Suyuti, *ed-Dürri’l-Mensur*, (Beirut: Daru’l-Fikr, 2011), 8:393.

⁷⁸ Hâkka 69/25-31; İnşikâk 84/10-12.

tomarlardan anlaşılacağı üzere Kur'an'da da geçen⁷⁹ amel defterlerini sağ taraflarından alacak olanları temsil etmektedir. Amel defterlerini sağ eliyle alanların başlarının kefen biçimindeki örtü ile örtülü olması, sol eliyle alanların başlarının açık olması *Ahvâl-ı Kıyâmet*'te geçen o gün inananların başı açık, yalın ayak geçireceği⁸⁰ ifadesiyle örtüşmektedir. Amel defterlerinin çeşitli hadis kitaplarında kitap şeklinde olacağına dair rivayetler olsa da⁸¹ resimde tomar şeklinde çizilmesi, *Ahvâl-ı Kıyâmet*'teki Hz. Ali'ye atfen "Kıramen Katibin'in yazdığı defterler tomar şeklinde olup iyi işler yapan kişilerin defterleri ak olur ve sağ ellerine verilir" şeklindeki rivayetle⁸² uyumludur.

3.2. Cehennemle İlgili Sahne

İslam kültüründe, inkârcıların ve günahkârların kıyametten sonra cezalandırılacakları yer olarak cehennem, üç farklı konu çerçevesinde tasvir edilmektedir. İlki Hz. Muhammed'in miracı esnasında kendisine gösterilen cehennem, ikincisi kıyamet alameti olarak ortaya çıkacak olan Deccal'ın yanında sihirle görülecek olan cehennem ve son olarak günahkârların kıyamet sonrasında yaşayacakları yer olan cehennemdir. Cehennemle ilgili en zengin görsel, Hz. Muhammed'in miraç yolculuğu esnasında kendisine gösterilen cehennem sahnelerinin de yer aldığı, Timurlu hükümdarı Şahruh döneminde 1436 tarihinde hazırlanan *Mi'râcnâme*'de⁸³ yer almaktadır. Yazmada cehennem konusunda, çeşitli günahlardan dolayı farklı cezalara maruz kalan kişileri konu alan on altı resim bulunmaktadır⁸⁴. İslam kültürüne göre kıyamet alameti olarak ortaya çıkacak olan Deccal tasvirlerinde cehennem, basit bir ateş olarak canlandırılmıştır⁸⁵. *Ahvâl-ı Kıyâmet* yazmalarındaki cehennemle ilgili resimlerde ise aslan suretli Celib ve kurt suretindeki Belib adlı canavarlar ile ateşler içinde çeşitli şekillerde cezalandırılan figürler yer almaktadır⁸⁶. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1702 numaralı yazmada, tartışma konusu olan resimden başka ayrıca sadece cehennemi konu alan bir tasvir daha (vr. 30b) bulunmaktadır. Tasvirde cehennem meleşti Malik ve ateşler içinde yanan figürler vardır.

İncelenen resimde cehennemle ilgili imgeler, resmin sağ alt köşesinde betimlenmiştir (**Görsel 13**). Burada elinde gürz şeklinde alet tutan yaratık, önünde ateşe doğru giden iki figür, aynı şekilde karanlık ortamda ateş ve ateşte yanan iki figür daha görülmektedir. Öncelikle cehennemle ilgili bölümde zeminin siyah olarak tasarlanması, ayette cehennemlikler için "Serin ve hoş olmayan kapkara bir duman içinde kalacaklardır."⁸⁷ ifadesindeki kapkara vurgusunu desteklemektedir.

İslam kültürüne göre insanları cehenneme sevk eden ve cehennemi yöneten zebani olarak adlandırılan melekler vardır. Kur'an-ı Kerim'e göre bu meleklerin sayısı on dokuzdur⁸⁸. Yine Kur'an'da da belirtildiği gibi zebani meleklerinin liderleri Malik'tir⁸⁹. Resimde cehennemle ilgili bölümün başındaki korkunç görünümü yaratık, zebanilerin lideri olan Malik olmalıdır. Melek olmasına karşılık bu derece korkunç, güçlü ve şedit bir yaratık olarak resmedilmesi zebanilerin anlatılan özelliklerine bağlanabilir: "Ey iman edenler! Kendinizi ve

⁷⁹ Hâkka 69/19-24; İnşikâk 84/7-9.

⁸⁰ *Ahvâl-ı Kıyâmet*, vr. 30a-30b.

⁸¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Amel Defteri," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 20-21.

⁸² *Ahvâl-ı Kıyâmet*, vr. 43a-44b.

⁸³ *Mi'râcnâme*, Paris Milli Kütüphane, Turc. 190.

⁸⁴ *Mi'râcnâme*, Paris Milli Kütüphane, Turc. 190, vr. 29a-35a. İlgili *Mi'râcnâme* için ayrıntılı bilgi için bk. Maria-Rose Seguy, *The Miraculous Journey of Mahomet, Mirâj Nâme*, *Bibliothèque Nationale, Paris (Manuscrit Supplement Turc 190)*, çev. Richard Pevear (New York: George Braziller Yayınevi, 1977).

⁸⁵ *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 373, vr. 237b; *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 6624, vr. 97b.

⁸⁶ *Ahvâl-ı Kıyâmet*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid 139, vr. 55a; *Ahvâl-ı Kıyâmet*, Berlin Staatsbibliothek, Ms. Or. Oct.1596. vr. 31a.

⁸⁷ Vâkıa 56/43-44.

⁸⁸ Müddessir 74/30.

⁸⁹ Zuhurf 43/77.

ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır.”⁹⁰ Resimde yaratığın gözlerinin kıpkırmızı olması, hadislerdeki “Zebanilerin gözleri yıldırım gibi ışık saçan, ağızları dikenli varlıklardır”⁹¹ şeklindeki tanımı ve “Yüzü kara, gözleri yıldırım gibidir, ağızdan ateş fışkırır”⁹² rivayetini akla getirmektedir. Ayrıca elindeki çubuk, kol ve bacaklarındaki demir halka, “Zebaniler zincir ve kelepçelerle cehennemlikleri karşılar. Demir çubuklarla onları döverek cehenneme atarlar”⁹³ rivayeti ile örtüşmektedir.

Görsel 13: Cehennem Sahnesi Detayı

Kaynak: *Falname*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, vr. 16b.

Zebanilerin lideri Malik'in hemen önündeki iki figür ise cehenneme sevk edilen grubu temsil etmektedir. Suçluların/günahkârların cehenneme sevk edilmesine Kur'an'da ayrı bir vurgu vardır: “Ve günahkârları da cehenneme susamış olarak sevk edeceğiz”⁹⁴. Kur'an'da inkârcıların cehenneme sevk edilmesi farklı bir ayette şu şekilde anlatılmaktadır: “O küfredenler, bölük bölük cehenneme sürülür. Nihayet oraya geldikleri zaman kapıları açılır, bekçileri onlara: Size, içinizden Rabbinizin ayetlerini okuyan ve bugüne kavuşacağınızı ihtar eden peygamberler gelmedi mi? derler. Evet, geldi derler ama azap sözü kâfirlerin üzerine hak olmuştur”⁹⁵. Ayete göre değerlendirilecek olursa resimde, Malik cehennem girişinde, şaşkınlık ve korku içindeki iki figürle temsil edilen inkârcıları karşılamakta ve onları cehenneme sevk etmektedir. Ateşler içindeki iki figür ise inkârcıların daha çok ateşle cezalandırma yöntemi ile gündeme gelen⁹⁶ cehennemdeki cezalarını temsil etmektedir.

⁹⁰ Tahrîm 66/6.

⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Zebâni,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 164; Yazıcızâde, *Envârü'l-Âşîkin*, 417.

⁹² Yazıcızâde, *Kitab-ı Muhammediyye*, 323; Arpağuş Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 275.

⁹³ Arpağuş Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 274.

⁹⁴ Meryem 19/98.

⁹⁵ Zümer 39/71.

⁹⁶ Bekir Topaloğlu, “Cehennem,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 227-233.

3.3. Cennetle İlgili Sahne

İslam kültüründe cennet kavramı ve cennetle ilgili tasvirler, dört konu ile birlikte ele alınmaktadır. Bunlar, Hz. Âdem'in yaratıldığı ve kovulduğu cennet, Hz. Muhammed'in miraç yolculuğu esnasında kendisine gösterilen cennet, Deccal'in yanında sihirle görülecek olan cennet ve son olarak kıyamette iyi kişilerin mükâfat olarak yaşayacakları cennettir.⁹⁷ *Falnâme*, *Kısâs-ı Enbiyâ*, *Âsâru'l-Bâkiye* ve *Külliyât-ı Târih* gibi yazmalarda, yaratılışı konu alan cennet resimleri, Hz. Âdem'in yaratılışı, meleklerin Âdem'e secdesi, Âdem ve Havva'nın yasak meyveden yemesi gibi farklı konuları ele almaktadır. *Mi'râcnâme*'de (Turc. 190) Hz. Muhammed'e gösterilen cennet, Kevser havuzu, cennetteki nehirler, cennet ortasında eğlenen huriler, cuma günü deveye binen huriler, Hz. Ömer'e ait içinde bir grup huri bulunan köşk olmak üzere beş farklı resimle canlandırılmıştır⁹⁸. Deccal konusuyla geçen cennet ise köşk ya da altından ırmaklar akan köşk olarak canlandırılmıştır⁹⁹. Doğrudan kıyamet sonrası yaşam yeri olan cennetle ilgili resimlerde daha çok cennet köşkleri ve huriler ön plana çıkarılmıştır. Köşk ve huri gibi benzer imgeler söz konusu *Falnâme*'de (Hazine 1702) müstakil olarak sahnelenen cennet tasvirinde de (vr. 55b) yer almaktadır.

İlgili resimde cennetle ilgili birkaç imgenin bir arada bulunduğu bölüm, sahnenin üst kısmında yer almaktadır (**Görsel 14**). Diğer yazmalardaki cennet resimlerinde daha çok köşk, ırmak, huri gibi imgeler vurgulanırken burada biraz daha farklı konuların ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Görsel 14: Cennet Sahnesi Detayı

Kaynak: *Falnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, vr. 16b.

Cennet sahnesinin alt kısmında, ortada havuz ve bu havuzu besleyen sağ ve sol tarafta iki su kanalının yer aldığı bir çizim bulunmaktadır. İki kolun cennet tasvirinin altında çizilmesi, Kur'an'da birçok yerde geçen "altından ırmaklar akan cennet"¹⁰⁰ anlatımını hatırlatmaktadır. Havuz ise İslam kültüründe, ahirette Hz. Muhammed'in ümmetiyle yanında buluşacağı bildirilen, kendisini besleyen kolları olan¹⁰¹ cennet ırmaklarının akmış olduğu¹⁰² Kevser havuzu olmalıdır. Gerek havuzun içindeki gerekse havuzun kollarındaki suyun siyah renkte olması, aslında resimdeki gümüşle boyanan su renginin zamanla oksitlenerek kararmasından kaynaklanmaktadır. Esasında ilk boyandığında gümüş tozu parlak beyaz renkte görünmektedir. Resimde

⁹⁷ Konu ile ilgili tasvirleri için bk. Bahattin Yaman, "Türk Minyatür Sanatında Cennet".

⁹⁸ *Mi'râcnâme*, Paris Milli Kütüphane, Turc. 190, vr. 24a-27a.

⁹⁹ *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 373, vr. 237b; *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 6624, vr. 97b.

¹⁰⁰ Âl-i İmran 3/198, Ankebut 29/58, Tâhâ 20/76.

¹⁰¹ Mustafa Ertürk, "Havz-ı Kevser," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 546-549.

¹⁰² Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 271.

akan bir nehrin ortasında havuz bulunması, *Muhammediyye*'de cennet içindeki ırmaklar anlatılırken geçen "Kimi çeşme, kimi havz idinürler"¹⁰³ ifadesini akla getirmektedir.

Resmin sol tarafında yer alan yüzleri açık üç figür, başlarındaki hâlelerden anlaşılacağı üzere diğer peygamberlerdir. Bir rivayette "cennetlikler cuma günü cennete girdiklerinde, birer gün arayla her peygamber onları davet eder"¹⁰⁴ denilmesi, bu figürlerin diğer peygamberleri temsil ettiğini düşündürmektedir. Resmin ortasında olan ağaç, hadislerde¹⁰⁵ ve İslam edebiyatında çokça geçen¹⁰⁶ cennette olduğuna inanılan Tuba ağacı olmalıdır. Çünkü "Cennete gidenler perşembe günü, Tuba ağacının altındaki Hz. Muhammed'in misafiri olurlar."¹⁰⁷ rivayeti resimle örtüşmektedir. Bu rivayet, ağacın hemen solundaki hâleli ve yüzü peçe ile kapatılmış figürün Hz. Muhammed olduğunu, hemen karşısındaki yine hâleli ve yüzü kapalı figürün Hz. Ali, aynı şekilde hâleli ve yüzü kapalı diğer iki figürün de Hz. Hasan-Hz. Hüseyin olduğunu düşündürmektedir. *Falnâme*'nin (Hazine 1702) diğer sayfalarında Hz. Ali ve Hz. Hasan-Hz. Hüseyin'e ait başka resimlerin yer alması ve söz konusu şahsiyetlerin yüzlerinin de Hz. Muhammed'in yüzü gibi peçeyle kapatılması, bu düşünceyi desteklemektedir. Hz. Muhammed'in ümmeti burada bir anlamda ehl-i beyt ile temsil edilmiştir. Diğer peygamberlerin yüzü açık çizilirken, Hz. Muhammed, damadı ve torunlarının yüzlerinin kapalı çizilmesini saygı ve sevgi ifadesinin yansımaları olarak görmek gerekmektedir. Başta *Siyer-i Nebi* minyatürlerinde olmak üzere¹⁰⁸ Osmanlı resim sanatında hâleli olarak çizilen Hz. Muhammed'in yüzü kapatılsa da Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hüseyin olmak üzere diğer Ehl-i Beyt'in, halifelerin ve sahabelerin yüzleri asla kapatılmazdı. Yani Peygamber dışındakilere hiçbir şekilde hâle yapılmaz, onların yüzleri açık çizilirdi. Hz. Muhammed dışında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt figürlerinin yüzlerinin peçe ile kapatılması durumu Şia dünyasında, İran resim sanatında görülmektedir. Bu anlamda, resmin İran'da ya da Şii kültüründe yetişmiş bir nakkaş tarafından sahnelendiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Resmin yer aldığı *Falnâme* her ne kadar İstanbul'da, saray çevresinde üretilmiş olsa da farklı sayfalarda, ayetlerin altında Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve imamlar gibi Şii kültürene ait çok sayıda imgenin yer alması ve resmin altındaki ve üstündeki şiirin İranlı bir şaire ait olması dikkate alındığında, sayfanın Şii kültürünün ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

İçinden bir resim incelenen Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesine kayıtlı *Falnâme* (Hazine 1702), sadece ayetin resimle yorumlanması bakımından değil, farklı özellikleriyle de dikkat çekmektedir. Yazmada ayetlerin ve hemen ardından resimlerin yer alması, İslam'da tasvir yasağı problemini gündeme getirmektedir. Resim yasağı tartışmalarına karşılık, İslam dininin en kutsal varlığı kabul edilen Kur'an-ı Kerim'den bir ayetin resimle birlikte çizilmesi, eseri hazırlayanların resim yasağı ile ilgili herhangi bir çekinceleri olmadığını göstermektedir. Ayrıca fal ve fal çekme *Kur'an-ı Kerim*'de kesin olarak yasaklanmasına karşılık, bizzat Kur'an ayetlerinin kullanıldığı fal kitabının hazırlanıp fala bakmada kullanılması da ayrı bir tartışma konusudur.

Resimdeki tasvirler, kıyamet gününü ve insanların inanç dünyasını yansıtan görsel bir anlatım niteliği taşımaktadır. Bu unsurlar, İslam inancına göre kıyamet gününü, mahşeri, cehennemi ve cenneti anlatan sembollerdir. Bu tasvirin her bir detayının İslam inancının temel ve güvenilir kabul edilen kaynaklarındaki bilgilerle örtüşen yönleri olduğu gibi, güvenilir kabul edilmeyen kaynaklardaki bazı ayrıntılardan da beslen-

¹⁰³ Yazıcızade, *Kitab-ı Muhammediyye*, 396.

¹⁰⁴ Yazıcızade, *Kitab-ı Muhammediyye*, 412; Arpağuş Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 273.

¹⁰⁵ Ali Erbaş, "Tübâ," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 316-317.

¹⁰⁶ Mustafa İsmet Uzun, "Tübâ," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 317-319.

¹⁰⁷ Yazıcızade, *Kitab-ı Muhammediyye*, 412-413; Arpağuş Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 273.

¹⁰⁸ Tanındı, *Siyer-i Nebi: İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*, resim 52, 86, 87.

diği bir gerçektir. Resimde temel olarak kıyametin üç aşaması tasvir edilmiştir: Üstte cennet, ortada kıyamet ve altta cehennem.

Mahşer sürecinin ele alındığı pembe zeminli orta kısımda, ilk sıradaki imge, Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen ve elinde boru şeklindeki suru üflemekle görevli İsrail olarak bilinen sur meleğidir. Hemen yanında oturmuş vaziyette elinde terazi tutan figür ise Kur'an'da kıyamet gününde "adil terazilerin kurulacağı"¹⁰⁹ şeklinde geçen, kişilerin iman ve amellerinin değerlendirilmesini sağlayan mizan ve mizan meleğidir. Mahşer kısmında insan ve cin figürlerine yer verilmesi, kıyametin sadece insanlar için olmadığını, Kur'an-ı Kerim'de de belirtildiği gibi cinler için de geçerli olduğunu hatırlatmaktadır. İslam kültüründe önemli bir yere sahip olan, kişilerin iyilik ve kötülüklerinin yazıldığı defter olarak bilinen amel defteri rulo şeklinde çizilmiş olup iyi kişiyi temsil eden figür amel defterini sağ eliyle tutarken, kötü kişiyi temsil eden figür sol eliyle tutmaktadır.

Resimde cehennem konusu, resmin alt kısmında, Kur'an-ı Kerim'deki 'kapkara' ifadesine uygun olarak siyah zeminde alev dolu bir mekân olarak canlandırılmıştır. Bu sahnede en çok dikkat çeken figür, oldukça iri yapıda, yeşil gövdeli olarak dev yaratık şeklinde çizilen Malik'tir. Kur'an'da, cehennemde görevli melek olarak anılan Malik, çeşitli İslam kültür kitaplarında, elinde demir bir çubuk tutan, ışık saçan gözlere sahip, kol ve ayakları demir halkalarla çevrili bir figür olarak betimlenmiştir. Günahkârların cezalandırılması gerek Kur'an'da gerekse İslam kültür kitaplarında da ifade edildiği gibi, en ağır cezalandırma şekli olan ateşte yanmak şeklinde sahnelenmiştir.

İyi insanların mükâfatlandırılacakları yer olduğuna inanılan cennet, resmin üst tarafında, yeşil zemin üzerinde, ortasında ağaç olan yedi figürle canlandırılmıştır. Altta olan kare şeklindeki mekân, Kevser havuzu, bu havuza gelen iki kol ise Kur'an'da "altından ırmaklar akan"¹¹⁰ ifadesindeki cennet ırmaklarını temsil etmektedir. Resmin ortasındaki ağaç, hadis kitaplarında ve özellikle İslam edebiyatında çokça geçen Tuba ağacı olmalıdır. Tuba ağacının solundaki yüzleri açık ve hâleli üç figür diğer peygamberler, sağındaki hâleli ve yüzleri kapalı dört figürün ilki Hz. Muhammed, Hz. Ali, diğerlerine göre nispeten küçük iki figür ise Hz. Muhammed'in torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin olmalıdır.

Üzerinde kıyametle ilgili bir ayetin yer aldığı bir resimdeki imgelerin tek tek ele alınıp tahlil edildiği bu çalışma, eseri ortaya koyan kişinin genel olarak İslam kültürü, özel olarak ise kıyamet kültürü konusunda ciddi bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. İşlediği her bir detayın, İslam kültüründe bir dayanağının, bir yerinin olduğu açıktır. Tasvirin başka bir eserden birebir kopya olmadığı da göz önüne alındığında, nakkaşın tasvirini oluşturmada gerek İslam kültürüne hâkimiyeti gerekse konu ile ilgili daha önce yapılmış görsellerden de haberdar olması açısından entelektüel bir birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ayetle resmin aynı sayfada bir arada bulunması açısından bilinen tek örnek olan söz konusu *Falnâme*'de (Hazine 1702) ayetle birlikte şiir ve fal açıklamalarının da yer alması, doğal olarak resmin şekillenmesinde sadece ayet değil, diğer metinlerin de esas alındığı düşüncesini akla getirmektedir. Kıyamet konulu sayfanın şiir ve fal açıklamaları ile diğer örneklerdeki şiir ve fal metinleri, sayfanın başında büyük boyutta ve dikkat çekici renkte yazılmış ayetler referans olmuştur. Ayetlerde kısaca bahsedilen konular, resimlerde ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Kıyamet konusunun ele alındığı resimde, her ne kadar ayette sadece kıyamet kavramı geçse de şiir ve fal açıklamasından başka bir detay bulunmasa da nakkaş, kıyameti kendi birikimiyle şekillendirmiş, ayetle neyi anladığını ortaya koymaya çalışmıştır. Doğru ya da yanlış, bir anlamda ayeti kendi bilgi birikimine göre tefsir etmiştir. Bu manada Kur'an'daki tek bir kavramın insanın zihin dünyasında nasıl bir sahne oluşturduğunu görsel olarak ortaya koyması bakımından güzel bir örnektir. Nakkaşın resim detaylarında çoğu zaman Kur'an'da geçen açıklamaları esas aldığı görülürken, zaman zaman da hadisler

¹⁰⁹ Enbiyâ 21/47.

¹¹⁰ Âl-i İmran 3/198, Ankebut 29/58, Tâhâ 20/76.

ve *Ahvâl-ı Kıyâmet, Envâru'l Aşıkîn, Muhammediyye* gibi diğer popüler kitaplardaki anlatımları esas aldığı anlaşılmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Teşekkür	Makalede kullandığım görsellerin kullanımı için yayın izni veren Harvard Art Museum, Dresden Sachsischen Landesbibliothek, İstanbul Üniversitesi, Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye Kütüphanesine teşekkür ederim.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.
Acknowledgement	I would like to thank to Harvard Art Museum, Dresden Sachsischen Landesbibliothek, İstanbul University, Topkapı Palace Museum and Süleymaniye Library for allowing me to publish the copies of the miniature paintings.

Yazar Bilgileri	Bahattin Yaman (Prof. Dr.)
Author Details	¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye
	 0000-0002-5446-6899 bahattinyaman@gmail.com

Kaynakça | References

- Acâ'ibü'l-Maḥlûḳât ve Ğarâ'ibü'l-Mevcûdât*. Londra, British Library, IO Islamic 845.
- Acâ'ibü'l-Maḥlûḳât ve Ğarâ'ibü'l-Mevcûdât*. Londra, British Library, IO Islamic 1377.
- Acâ'ibü'l-Maḥlûḳât ve Ğarâ'ibü'l-Mevcûdât*. Londra, British Library, Or Ms 1621.
- Acâ'ibü'l-Maḥlûḳât ve Ğarâ'ibü'l-Mevcûdât*. Londra, British Library, Or 4701.
- Acâ'ibü'l-Maḥlûḳât ve Ğarâ'ibü'l-Mevcûdât*. Cambridge, Cambridge Library, Ms. Nn. 3. 74.
- Acâ'ibü'l-Maḥlûḳât ve Ğarâ'ibü'l-Mevcûdât*. Manchester, Ryland library, Persian Ms3.
- Acâ'ibü'l-Maḥlûḳât ve Ğarâ'ibü'l-Mevcûdât*. Oxford, Bodleian Library, Qus 312.
- Ahmed Bican Yazıcızade. *Envâru'l-Âşıkîn*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1301.
- Ahvâl-ı Kıyâmet*, Berlin, Staatsbibliothek, Ms. Or. Oct.1596.
- Ahvâl-ı Kıyâmet*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid 139.
- Akar, Zuhâl. "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Bulunan İki Falnâme ve Resimleri." Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2002.
- And, Metin, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Aydın, Mehmet, "Fal." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 134-138.
- Bağcı, Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı. *Osmanlı Resim Sanatı*. İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006.
- Bebek, Adil. "Sûr." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 533-534.
- Bektaşoğlu, Habibe. *Resimli Osmanlı Fal Kitabı Hurşidname*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023.
- Bırışık, Abdulhamit. "Tefsir." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, 281-290.
- Cebeci, Lütfullah. "İsrafil." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 180-181.
- Cem Bahadır, Savaşkan. "Bir Kur'an Falı Örneği." *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 8/16 (2022): 19-51.
- Çelebi, İlyas. "Fal." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 138-139.
- Dikmen, Melek ve Kamile Çetin. "Klâsik Türk Edebiyatında Tefe'ül Geleneği ve Kitap Falının Şiire Yansıması." *The Journal of Academic Social Science Studies* 49 (2016): 191-204.
- Ebu'l-Kâsım Halit. *Divan-ı Selmân-ı Savcı*. [Basım yeri yok]: Silsile Neşriyat, 1371.

- Erbaş, Ali. "Tübâ." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 316-317.
- Ersay Yüksel, Ayşe. "İslamda Tasvir Meselesi." *Türk İslam Sanatları Tarihi*. Ed. Abdulkadir Dündar. Ankara: Grafiker Yayınları, 2019, 111-127.
- Ertürk, Mustafa. "Havz-ı Kevser." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 546-549.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap*. Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Falname*. Harvard, Harvard Art Museum, Cambridge 1999.302.
- Falname*, Dresden, Staats-und Universitätsbibliothek Dresden, Mscr. Dresd. Eb. 445.
- Falname*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702.
- Farhad, Massumeh ve Serpil Bağcı. *Falname The Book of Omens*. Washington D.C.: Smithsonian Institution, 2009.
- Gencel, Esra. "Ankara Milli Kütüphane'de Yer Alan 5179 Arşiv Numaralı Falname." Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Gottheil, R., "An Illustrated Copy of The Koran." *Revue des Etudes Islamiques*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1931, c. V, 21-24.
- İpşiroğlu, Mazhar Şevket. *İslam'da Resim Yasağı ve Sonuçları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Kelpetin Arpaguş, Hatice. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Amel Defteri." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 20-21.
- Kıyas-ı Enbiyâ*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1228.
- Koşık, Halil Sercan. "Müellifi Bilinmeyen Manzum Bir Kur'an Falı." *Journal of Turkish Language and Literature* 3/4 (2017): 127-141.
- L'Alcoran de Mahomet*. Leipzig: Chez Arkstée & Merkus, 1770.
- Mahomets Alkoran*. Çev. Hr. Du Ryer, Amsterdam: Timotheus ten Hoorn, 1696.
- Meredith-Owens, G. M. "Ottoman Turkish Painting." *Islamic Painting and the Arts of the Book*. Londra: Faber and Faber, 1974, 223-230.
- Mî'râcnâme*. Paris, Milli Kütüphane, Turc 190.
- Milstein, Rachel, Karin Rührdanz ve Barbara Schmitz. *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*. Kaliforniya: Mazda Yayınları, 1999.
- Muhammed Bîcan Yazıcızade. *Kitab-ı Muhammediyye*. İstanbul: Darü'l-Tabaati'l-Amire, 1307.
- Parlar, Zahide ve Aytül Çağlar. "Bir Kur'an Falı: Hâzâ Fâl-i Qur'an-ı Aziz-i Âyât." *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/4 (2021): 2109-2126.
- Seguy, Maria-Rose. *The Miraculous Journey of Mahomet, Mirâj Nâme, Bibliothèque Nationale, Paris (Manuscript Supplement Turc 190)*. Çev. Richard Pevear. New York: George Braziller Yayınları, 1977.
- Suyûti, Abdurrahman bin el-Kemal Celaleddin. *ed-Dürrü'l-Mensur*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2011.
- Şemseddin Samî. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Şenödeyici, Özer ve Halil Sercan Koşık. "Muteber Kaynaktan Gaybî Öğrenmek: Bir Kuran Falı Manzumesi." *Journal of Turkish Language and Literature* 1/1 (2015): 71-96.
- Tanırdı, Zeren. *Siyer-i Nebi: İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 2006.
- Tercüme-i Kitâb-ı Acâibü'l Mahlûkât*. Oxford, Bodleian Library, MS. Turk. d. 2.
- Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 373.
- Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Cami*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, TY 6624.
- Topaloğlu, Bekir. "Cehennem." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 227-233.
- Topaloğlu, Bekir. "Kıyamet." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, 516-522.
- Topaloğlu, Bekir ve Hayrettin Karaman. *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*. İstanbul: Elif Ofset, 1979.
- Toprak, Süleyman. "Haşir." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 416-417.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Falname." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 141-145.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Tübâ." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 317-319.
- Üstün, Mehmet Cihan. "Bâkî Dîvânı'ndaki Övünç İfadelerinin Diliçi Çevirisi ve Yorumu." *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/1 (2017): 35-76.
- Yaman, Bahattin, "Türk Minyatür Sanatında Cennet." *Bellefen* 72/263 (2008): 141-154.
- Yaman, Bahattin. "Ahvâl-i Kıyâmet Yazmaları Resimlerinde Kıyâmet Sonrası Hayat." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2007): 217-234.
- Yaman, Bahattin. "Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi* ve Tasvirli Nüshaları." Doktora tezi, Ankara Hacettepe Üniversitesi, 2002.

Yavuz, Ömer Faruk. *Kur'an ve Kıyamet*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Zebâni." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 164.

Yıldız, Alim. "Manzum Bir Kur'an Falı." *İstem* 16/8 (2010): 181-198.

